

Miquel Servetus műve és Erdély

Miquel Servetus (1509/11—1553) spanyol humanista vallásfilozófus, földrajz-tudós és orvos tragikus életútja — mint ismeretes — máglyán ért véget. A francia jezsuita bíróság ítélete elől menekülő Servetust Genfben Kálvin elfogatta, egyházi törvényszék elé állította, és röviddel azelőtt megjelent, eretneknek ítélt főművével, a *Christianismi restitutio*val (1553) együtt megégetette. A spanyol tudós művének példányait részben a genfi egyházi hatóságok, részben a vienne-i (Franciaország) jezsuita bíróság megbízottai felkutatták és megsemmisítették. Így az eredeti ezer kötetből mindössze három példány maradt meg, amelyeket Párizsban, Edinburgban és Bécsben őriznek. A kasseli példány — a negyedik — a XVIII. század elején nyomtalanul eltűnt.

Servetus mártírhalála már korábban is óriási felháborodást keltett, eszméi erőteljes visszhangot vertek. Híre-neve az idők múlásával csak növekedett. Műveit, illetve csak másolatait a kortársak titokban terjesztették. Stanislas Kot kutatásai (1953) derítették fel, hogy a genfi és a bázeli szabadgondolkodó körök egy számkunkra ismeretlen *Christianismi restitutio*-példány vagy -másolat birtokában lehettek. Az ő révükön szerezhették meg a mű másolatát a spanyol vallásfilozófus antitrinitárius tételeit felkaroló lengyel sóciánusok és erdélyi unitáriusok. Erdélybe Servetus főművének másolatát Blandrata György (kb. 1515—1590), János Zsigmond későbbi udvari orvosa hozta be. Dávid Ferenc — Horváth János közlése szerint — 1564-ben innen ismerkedett meg a *Christianismi restitutio* eszméivel. Ezt a kópiát Blandrata 1557-ben, a zürichi és bázeli tartózkodása idején szerezhette meg Servetus eszmetársaitól, s a benne foglalt tanokat előbb Lengyelországban, majd 1563 után Erdélyben népszerűsítette.

A *Christianismi restitutio* egyes gondolatai visszhangot vertek a kortársi erdélyi unitárius vitairatokban. Legjelentősebb hatása a feltehetőleg Blandrata György és Dávid Ferenc szerkesztette, *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Accessit tractatus de paedobaptismo et circumcissione* [!] című, 1569-ben Gyulafehérváron kiadott műben mutatható ki. Borbély István (1914), Earl Morse Wilbur (1952), de főleg Stanislas Kot (1953) és Nagy Barna (1971) a két mű egybevetése alapján kétségtelenül megállapították, hogy a *De regno Christi...* szövegéből mindössze 10-15 lapnak nincs pontos megfelelője Servetus főművében. Így hát a Gyulafehérvárot napvilágot látott unitárius vitairat kétségtelenül Servetus művének első, részleges újrakiadása.

Londonban 1723-ban megkísérelték újra kiadni a *Christianismi restitutio*t, a holland Gysbert Dummer másolati példánya alapján. De a műnek csupán egy töredéke készülhetett el, mert Gibson londoni püspök közbelépett, a kinyomott íveket elkoboztatta. Dummer másolati példányának eredetére E. F. Podach (1953) kutatásai derítették fényt. Egy Angliában tanuló erdélyi unitárius ifjúnak, Szentiványi Markos Dánielnek sikerült Londonban (1665. május 13-án) egy teljesen ép Servetus-példány birtokába jutnia. (Ez a mai bécsi példány.) Külföldi tartózkodása alatt, valamint hazatérése után a példányról több másolat készült a tulajdonos engedélyével. A Brandenburgban (1668), illetve Kolozsvárott előállított példány később Samuel Krell (Crellius) német humanista és Servetus-kutató birtokába jutott. Ő mindkét kópiáról több másolati példányt készíttetett, és azokat jó áron eladta. A Dummer megszerezte példány is egyike volt ezeknek. Servetus főművének londoni újrakiadási kísérlete tehát, közvetve, ismét Erdélyhez kapcsolódik.

A *Christianismi restitutio* teljes újranyomása Christoph Gottlieb De Murr (1753—1811) német polihisztor érdeme (Nürnberg, 1790). A merész vállalkozás eddig ismeretlen előzményeire levéltári kutatásaink derítették fényt.

A XVI. Nemzetközi Tudománytörténeli Kongresszuson (Bukarest, 1981. augusztus 26.—szeptember 3.) előterjesztésre kerülő előadás szövege.

Mint említettük, a mai bécsi példány első ismert tulajdonosa — ahogy a mű címlapján a possessorri bejegyzés is tanúsítja — Szentiványi Markos Dániel, a későbbi erdélyi unitárius püspök (1684) volt. Ugyancsak a címlapon szerepel a következő tulajdonos, Almási Gergely Mihály unitárius szuperintendens neve, valamint az a megjegyzés, hogy a könyv tulajdonjoga „az eljövendő püspökre” száll. De későbbi possessorok névbejegyzése már nincs a címlapon. És nem véletlenül... A Habsburg-birodalomhoz csatolt, jezsuita uralom alatt synylódó Erdélyben Servetus eretneknek tekintett műve állandó veszélyben volt, rejtegetni kellett. Erről maga Agh István későbbi püspök értesíti Samuel Krellt 1745. december 10-én kelt levelében. Gál Kelemen *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900)* című művében (Kolozsvár, 1935) olvashatjuk, hogy Servetus műve „a mindenkori unitárius püspök személyes őrizetére volt bízva”, akik a *Restitutiót* feltehetőleg a kolozsvári püspökség épületében rejtegették.

A feltéve őrzött kincsre mégis rábukkant gróf Teleki Sámuel, a jeles bibliofil. Johann Rudolph Iselin bécsi egyetemi tanárnak írt levelében (1764) beszámol arról, hogy „*Servetus De restitutione Christianismi* című könyvét megtaláltam a Socinianus testvéreknél. Minthogy e könyv ritkaságáról ők is tudnak, árát 60 aranyban állapították meg.”

A Servetus-mű 1780-ban, tizenhat évvel később jutott Teleki Sámuel birtokába. Az ügy hátteréről leghitelesebb forrásként Jacob Ferdinand Miller nagyváradi professzor számol be, aki 1785—1786-ban Teleki megbízásából megírta az erdélyi Servetus-példány történetét, de szűkszavúan csak annyit említ, hogy a könyv „legfőképpen” Agh István unitárius szuperintendens „közreműködésével”, ajándékként került Telekihez.

Érdekes a Teleki Sámuel szűkebb környezetéhez tartozó Keresztesi József nagyváradi református lelkész 1868-ban nyomtatásban is megjelent naplójának beszámolója: „Egyszer pedig Erdélyben az unitáriusoknak közönséges bajok lévén, requirálták Méltóságos gróf Teleki Sámuel Önagyságát, aki a dolgokat expedialván, ezen könyvet kérte és meg is nyerte tőlük, Anno 1780.” Csakhogy az unitárius egyház történetében az 1780-as évet megelőzően nincs olyan jelentős sérelem, amely orvosoltatott volna, s így az adományozást indokolná. Ez idő tájt Teleki is csupán guberniumi főtanácsos, aránylag szűk hatáskörrel. Ezért hisszük, hogy Keresztesi — tapintatból — tudatosan felcserezte az ok-okozati viszonyt, jutalomnak tüntette fel azt, ami valójában Teleki Sámuel jóindulata megnyerésének eszköze lehetett. Agh és környezete, elsősorban Lázár György, későbbi utóda a püspöki székben, a II. József uralkodásával induló új korszakban Telekiben „a jövő emberét” láthatta, aki felekezetüknek még nagy szolgálatakat tehet. Teleki felfelé ívelő pályája a jozefiánus korszaktól kezdve, akárcsak felvilágosult magatartása a vallási kérdésekben, Agh és környezete feltevéseit igazolta.

A Teleki birtokába került Servetus-műről a tudós világ a Pozsonyban megjelenő *Ungrisches Magazin*ból (1781) értesült. Johann Seivert „Erdélyi levelei”-ben kérkedően említi, hogy egy „érdemekben dús és tiszteletreméltó gróf” szebeni könyvtárát Servetus főművének egy példánya ékesíti. A hír bibliofil körökben általános feltűnést keltett. Feltehetően II. József környezete is innen szerzett tudomást az erdélyi Servetus-példány létezéséről. Ők tudtak a császár pár év előtti eredménytelen tárgyalásairól az ún. De Lavallière-féle — a mai párizsi — Servetus-példány megszerzése ügyében, és valószínűleg ők „sugalmazták” Telekinek a gondolatot, hogy ajánlja fel a könyvet a császárnak. Ezt a feltevést erősíti meg Keresztesi József említett naplójának egyik kitétele is. A gróf, írja Keresztesi, „a Felsőes II. József császárnak parancsoló kérésére” ajándékozta példányát „a bécsi Bibliothecának”.

De emellett szól Teleki Sámuel 1786. január 27-én Nagyváradon kelt és Gottfried Van Swieten prefektushoz intézett levele is, amellyel a Servetus-könyvet a bécsi könyvtárnak elküldte: „Je m'estime bien heureux de pouvoir offrir à la Bibliothèque Impériale le plus rare de tous les livres recherchés, que Vous avez trouvé digne d'y être placé” (a mi kiemelésünk). Szokatlan ajándékozó sorok, amelyek Keresztesi értesülését erősítik meg, miszerint a felajánlás nem önkéntes, hanem kikényszerített volt.

A pozsonyi lap közlésére Servetus régi csodálója, Christoph Gottlieb De Murr nürnbergi tudós is felfigyelt. A tulajdonos személyét — mint a *Journal für Kunstgeschichte für Allgemeinen Litteratur* 1784-es számában maga említi — Cornides Dániel pesti irodalomtörténészről és könyvtárostól tudta meg. De Murr azt is megjegyzi, hogy a Teleki-féle példány „olyan jó állapotban van, mintha most került volna ki a sajtó alól”. A német polihisztor eltökélte, hogy megszerzi Teleki példányának másolatát, s ennek alapján újra kinyomatja Servetus művét. Ezt tanúsítja az 1784—86-os években Teleki Sámuellel folytatott, ma a jeles bibliofil nevé-

viselő vásárhelyi könyvtárban őrzött levelezése, amelyet a szakirodalom eddig nem jelzett.

Teleki Sámuelhez intézett első levelében (Nürnberg, 1784. március 22.) De Murr kettőjük közös szenvedélyére, a ritka könyvek gyűjtésére hivatkozva fordul Telekihez, és kéri, tegye lehetővé, hogy a könyvtárában levő többi kéziratához „ezen minden könyvek között igen ritka könyv” másolatát is hozzáadhassa. Esedezik a grófnak, tegye lehetővé Servetus művének lemásolását, hogy: „akár nálam, akár Szebenben a Te felügyeleted mellett, negyedréti formájára — miként mondják — leíratassék úgy, hogy oldalról oldalra egyezzen az eredetivel.” Ellenszolgáltatásként felajánlja kéziratgyűjteménye és könyvei katalógusát, hogy azokból a gróf kedvére válogathasson a neki tetszőkből.

Teleki Sámuel 1784. június 1-én Szebenből kelt levelében határozottan elveti az alternatívát, hogy Servetus művét kezéből kiadja, de reméli: „tetézve kielégíthetek, ha a könyvecskét szemem láttára negyedréti formára (miként óhajtod) tisztán leíratom. Minek gondját [...] akaratomra készségesen magamra veszem.”

De Murr 1784. június 19-iki válaszlevelében örömmel fogadja a Teleki javasolta megoldást, csupán arra kéri ismételtlen a gróft, hogy a másolatban „az eredetinek oldalai a kézirat oldalaival számban pontosan megegyezzenek [...] a másoló mindig tegye ki a nyomtatott oldalak számát.” A nürnbergi tudós leveleiben minduntalan visszatérő, a másolás módozatára vonatkozó kérdés kétértelműségét kizáróan tanúsítja, hogy De Murr eleve nem könyvtára gyarapítására gondolt, mint levelében írta, hanem Servetus művének újranomására.

Közben telnek a hónapok, és Nagyváradról, új hivatali székhelyéről, Teleki 1785. augusztus 28-án kelt levelében megnyugtatta a türelmetlenkedő De Murrt, hogy „Servetus könyve mellett van, s a legnagyobb részét kézzel elég csinosan lemásoltattam. A másolat amint elkészült, szorgalmasan össze is fogom vetni” az eredetivel. Végül 1786. január 20-án, ugyancsak Váradról keltezett sorokban Teleki arról értesíti De Murrt, hogy „Servetus *Christianismi restitutio*jának másolatát hiteles pecsétemmel lezárva átadtam a Bécsbe utazó Adam Szervanszki úrnak”, hogy az továbbítsa a német tudós megbízottjának, Johann Jacob Bittner udvari ágensnek.

A Servetus-mű másolata kéthónapi késéssel jut el a címzetthez. 1786. március 27-én De Murr lelkendező sorokban köszöni meg Telekinek a nemes ajándékot: „Elámultam és torkomon akadt a szó, midőn a homályból kiemelt *Christianismi restitutio* másolatát átvettem [...]. A roppant jóindulatot, amivel megtiszteltél, Kegyelmes Gróf, s az oly szokatlan jóakaratot a kellő dicsőréttel fogom ünnepelni a finomabb irodalom összes kedvelői előtt, míg csak tudok magamról, amíg tagjaimat a lélek uralja.”*

Négy évvel később, 1790-ben a Teleki szolgáltatta másolat alapján nyomatta ki Nürnbergben De Murr a teljes *Christianismi restitutio*t — John F. Fulton (1953) közlése szerint az egyházi hatóságok rosszallása ellenére meglehetősen magas példányszámban. Kazinczy Ferenc a Teleki Sámuel tékájáról írt cikkében (*Tudományos Gyűjtemény*, 1817) említi, hogy De Murr „a kancellárius kéziratából és a kancellárius tudta nélkül” nyomatta ki Servetus művét. Kazinczy állítása hitelt érdemlő. De Murr és Teleki levelezéséből ugyanis világosan kiderül, hogy kettőjük véleménye Servetus és Kálvin személyének megítélésében teljesen ellentétes. De Murr 1785. december 20-iki levelében említi, hogy „ezt a férfit [Servetust] annyira becsülöm, amennyire borzadok a gonosz Kálvintól”. Teleki válaszlevelében „bomlott agyú ember”-nek nevezi Servetust, Kálvin magatartását viszont igazolni és mentetni igyekszik (1786. január 20.).

Teleki Sámuel felvilágosult arisztokrata és bibliofil volt, de meggyőződéses kálvinista. A könyvbarát büszke volt gyűjteményének ritka Servetus-példányára, alig feltételezhető viszont, hogy mint hívő református beleegyezett volna az általa eretneknek tekintett servetusi tanok terjesztésébe a *Christianismi restitutio* újranomásával. A Teleki beleegyezését megkerülő, Servetus művét újra napvilágra hozó De Murr magatartása semmiképpen sem elítélhető, sőt vállalkozásával elévülhetetlen érdemeket szerzett a művelődés történetében. Elmarasztható viszont későbbi konok hallgatásáért, ami Teleki Sámuel értékes segítségét illeti, hiszen lehetővé tette a Servetus-mű kiadását. 1805-ben Erlangenben megjelent, Albrecht Haller könyvtáráról szóló művében De Murr két ízben is említi a *Christianismi restitutio*t. Kérkedve említi, hogy a Kálvin elpusztította remekművet „1790-ben a leghűbben újra kiadtam”. Másutt beszámol arról, hogy az egykori Szentiványi Markos Dániel-féle példány, Agh István révén, gróf Teleki Sámuel birtokába került, aki

* Köszönjük Szabó György egyetemi tanárnak a Teleki és De Murr közti levelezés fordítása átvezésével munkánkban nyújtott segítségét. — A szerzők.

viszont azt II. Józsefnek, illetve a bécsi udvari könyvtárnak adományozta. „A mű általam — fűzi hozzá — 1790-ben újraéledt, mint Phoenix a hamuból.“ Teleki Sámuel szerepére semminemű utalás!

De Murrnak ez a különös hallgatása jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1790-es újrakiadás alapjául szolgáló másolati példány eredetéről a szakirodalomban téves adatok kerültek forgalomba. John F. Fulton nem tudta azonosítani a másolati példány szerzőjét. E. F. Podach egyenesen De Murrnak tulajdonítja a másolat elkészítésének érdemét. A német tudósnak — úgymond — sikerült volna császári engedélyt kieszközölnie, hogy a Bécsben őrzött műről másolatot készíthessen, s ennek alapján adta ki Servetus művét. Podach tévedését még azzal is tetézi, hogy a Teleki-könyvtár katalógusának egy adatát hibásan értelmezve, azt állítja: a bécsi könyvtár Telekinek kárpótlásként egy másolatot küldött Servetus művéről.

Érthetetlen, hogy a szászvárosi református kollégium egykori diákja, a magyar nyelvet jól ismerő Podach figyelmét elkerülték Keresztési József naplójának a talányt megoldó sorai. Hiszen ott világosan meg van írva, hogy mielőtt Teleki saját Servetus-példányát elküldte volna Bécsbe, „debreceni deák Vitéz József által két exemplumban leíratta Váradon, melynek egyikét magának tartotta, a másikat pedig Norimbergában egy De Murr nevű lutheránus urnak, 1786. küldötte“. A De Murrnak küldött másolati példányt Kazinczy is említi.

Kétségtelen, hogy Teleki elsődleges indítéka a másolat elkészítésére a császár „parancsoló kérése“ teljesítésének közelgő időpontja volt. Szeretné, ha Servetus műve legalább kézirat formában megmaradna könyvtárában, ezért szándékozik arról másolatot készíteni. De Murr kérése csak megerősítette elhatározásában. Végül nem egy, hanem két szövegű példányt íratott le. Jacob Miller közlése is ezt a feltevést erősíti meg: „Mint hogy pedig egy ilyen igen-igen ritka könyvnek írott emléke a könyvtárban létezzon, Teleki megparancsolta, hogy arról másolat készüljön, olyannyira pontos és helyesen írott, hogy ama kódex kéziratos példánya a nyomtatottal egyenlőnek láttassék.“ Ezért bízta meg a kópiák elkészítésével Vitéz Józsefet, a későbbi udvari ágenszt.

A marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzött Servetus-másolat kivitelezése valóban remek. Az előzéklap rectóján olvasható, hogy Teleki Sámuel, mielőtt Servetus művét II. Józsefnek adományozta, lemásoltatta Vitéz Józseffel. A versón pedig az áll, hogy ez a példány eredetileg a Szentiványi Markos Dánielé volt.

A De Murr kiadta Servetus-mű alapját képező és Teleki szolgáltatotta másolati példányt ma a Harvard Egyetem könyvtárában őrzik (Ms.L. 217.). Melanie M. Wisner, a könyvtár munkatársa szíves jóvoltából (1981. február 27-én kelt levele és annak mellékletei alapján) összehasonlíthattuk a marosvásárhelyi és a harvardi Servetus-másolat előzéklapját, illetve első oldalait. Minden kétséget kizáróan megállapíthattuk, hogy a két másolat címlapja és szövege *egyazon kéz, Vitéz József munkája*. A harvardi példány eredeti előzéklapja hiányzik, azt utólag pótolták. Az új előzéklap rectóján olvasható De Murrnak egy sajátkezű bejegyzése, mely szerint 1808. április 9-én a példányt bizonyos Reinhardnak adományozta. A versón ugyan-csak De Murr keze írásával az eredeti előzéklapnak megfelelő szöveg, kiegészítve azzal a közléssel, hogy a bécsi példányról készült szó szerinti másolat alapján adta ki újra 1790. május 8-án Servetus művét.

A bejegyzések kétségtelenül tanúsítják, hogy a harvardi példány eredeti előzéklapja nem kallódott el, hanem azt maga De Murr pótolta újjal. Mi készítette erre a szokatlan eljárásra? El akarta kerülni az esetleges jogi bonyodalmakat, mivel Teleki Sámuel engedélye nélkül nyomtatta ki a *Restitutiót*, a gróf szolgáltatotta másolati példány alapján? Vagy nem akart senkivel sem osztolni a kiadás körüli hírnévben, érdemekben? Nem tudjuk. Csak feltevésekre vagyunk utalva.

A felsorakoztatott adatok viszont azt igazolják, hogy Servetus eredeti művéről pontos másolatot készítve s azt De Murr rendelkezésére bocsátva, Teleki Sámuelnek döntő szerepe volt Servetus műve újrakiadásának lehetővé tételében. Ezért a tudományos tárgyilagosság kötelez arra, hogy Teleki nevét és érdemeit az 1790-es *Christianismi restitutio*-kiadás körül De Murr neve mellé állítsuk.

Spielmann József—Sebestyén Mihály—Deé Nagy Anna

Egy magyar nyelvű Goga-levél 1922-ből

Amikor az 1977-es centenáris Ady-év elején Lőrinczi László, az *Új Élet* bukaresti szerkesztője a címben jelzett, Ady-fordításaival kapcsolatos Goga-levelet nekem ajándékozta, ígéretet vett a levélszöveg közzétételére s a benne írottak bővebb megvilágítására, megírása előzményeinek-körülményeinek felderítésére. Sajnos, most, négy esztendő múltán — a Goga-centenárium évében — is csak az egyik felét áll módomban ígéretemnek beváltani, mivel sem a levél címzettjéről, sem pedig a levélben említett, tervezett román nyelvű Ady-antológiáról nem sikerült közelebbi adatokat szerezni.

A kézzel írott eredeti levelet és a hozzá tartozó borítékot még az év október 28-án továbbajándékoztam a nagyváradi múzeumnak, ahol az Ady-ünnepségsorozat keretében 1977. november 21-én megnyitott kiállításon már a nyilvánosság elé került, és azóta is állandó darabja az Ady román kapcsolatait bemutató tárlónak a váradi Ady-múzeumban.

A levél és a boríték fényképmásolata — hátoldalán Sever Dumitraşcu múzeumigazgatónak az átvételt igazoló soraival — birtokomban van, ennek alapján közlöm mindkettőnek a szövegét.

[Kétrét hajtott — 246×204 mm-es — csontszínű levélpapiros egyik — 204×123 mm-es — oldalára tintával írva:]

Ciucea, 1922 Nov. 1.

Tisztelt Uram,

Az Ady fordításokra vonatkozólag csupán azt felelhetem a mit többször kijelentettem, hogy nagyon kíváncsún tartanám egy román Ady anthológia kiadását, — a melyhez egy néhány vers átültetésével én is szívesen hozzájárulnék. Ezt megbeszéltem több bukaresti íróval és valószínűleg megvalósul. Ez idő szerint azonban legmélyebb sajnálatomra nekem nincsenek Ady fordításaim.

Fogadja tiszteletem kifejezését
Goga Octavian

[Ugyanolyan papírból készült — 108×133 mm nagyságú — borítékon tintával:]

Tisztelt

Dr. Márk Hillely, ügyvéd-
jelölt urnak
Cluj

Strada: Juliu Maniu 17

[A boríték hátoldalán feladási postabélyegző:] CIUCEA -4 NOE 922

[Ugyanott érkezési postabélyegző:] CLUJ -4 NOV 922

A levél címzettjéről — mint azt már előljáróban is jeleztem — a nevén kívül semmi egyéb nem sikerült megtudnom. A *Nagyváradi* című napilap nyomán a Bécsben megjelenő *Jövő* című napilap 1922. július 28-i számában közölt — 1922. július 19-i keltezésű — *Nyílt levél Hatvany Lajoshoz a nagyváradi Ady Társaság ügyében* aláírói között szerepel „dr. Markovits Lajos ügyvédjelölt”, de a vajmi halvány hasonlóság regisztrálásánál tovább nem jutottam.

Nem kevésbé halvány az a nyom sem, amelyre a kolozsvári fordításkötet-tervet illetően bukkantam.

Az 1919-es kommün bukását követően emigrációba kényszerült Ignó, a *Nyugat* volt főszerkesztője, a húszas évek elején egy ideig Romániában tartózkodott, s 1922. decemberi kiutasítását megelőzően néhány hónapon keresztül a kolozsvári *Keleti Újság* munkatársa volt. E minőségében kereste fel csucsa otthonában Octavian Gogát, akit még 1913 januárjában ismert meg személyesen azon a Philadelphia-kávéházbeli, irodalomtörténeti jelentőségű találkozón, amelyet Ady hozott létre a *Nyugat*, illetve az új magyar irodalom reprezentánsai — Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Ignó, Schöpflin Aladár, Fenyő Miksa —, valamint a modern román irodalom általa — Emil Isac mellett — legtöbbször becsült képviselője között, s amelyre néhány hónappal később így emlékezett vissza: „majdnem csak tegnap volt, amikor is baráti asztalhoz kerítettem Gogát Ignóval, reprezentáló románként ugyanilyen magyar magunkkal.”

Ignotus több mint két teljes újságoldalt kitevő Goga-interjújában (*Beszélgetés Goga Oktáviánnal*. Keleti Újság, 1922. szeptember 24.) ezt olvassuk: „A nyolc-kilenc év alatt, mióta utoljára láttuk egymást, Goga nem változott, csak, gondolom, akkor még bujasos volt. Első szavunk természetesen, Ady — most készülő verseinek román fordítású anthológiája, s mikor kétségeskedem, hogy lehetséges-e Ady-nak amily magyar, annyira egyéni, sőt minden egyes verse számára újra teremtettséget nyelvtől más nyelvre fordítani: Goga tapasztalatból állítja, hogy bizonyos fókig igen, ő maga is fordít egy csomót. Persze, teszi hozzá, ez nem megy oly simán, mint például Az ember tragédiája, melynek nyelve maga is olyan, mintha fordítás volna. (Kértére magammal hoztam e tragédia kolozsvári rendezői példányát, — nyilván valamire készülő vele.) Sőt még úgy sem, mint Petőfinél és Aranyánál, kiknek rapszódáit vagy skót balladáit nem boszorkányság transzponálni más nyelvre, viszont népi és speciálisan magyar dolgaik számára némiképp híd a román nép-kisebbség s a román patriarkalizmus.“

A Madách-fordításra utaló célszállal kapcsolatban tudnunk kell, hogy a *Tragédia* első színének fordítását Goga még az akkor Budapesten megjelenő *Lucafáru*l 1903. augusztus 1-i számában közölte, s 1903—1904-ben csaknem folyamatosan látott napvilágot a folyóirat hasábjain az első kilenc szín fordítása, és bár az 1905. július 15-i folyóiratszám borítójának hátoldalán már a teljes fordítás közeli megjelenését hirdeti, a következő, a tizedik szín fordítása csak több évi szünet után, 1908-ban jelenik meg az ekkor már Nagyszébenben készülő *Lucafáru*lban. Nincsen nyoma a tizenegyedik (londoni) szín fordítása megjelenésének; ezt csak az 1934-ben kötetben megjelent teljes fordítás tartalmazza. Újabb két szín fordítása jelenik meg 1909-ben: a tizenkettedik (falanszter) a *Viața românească* című iasi-i folyóiratban, a tizenharmadik (úrbeli) Goga *Țara noastră* című nagyszébeni hetilapjában. Ez utóbbit 1911-ben újból közli az aradi *Tribuna* napilap, majd ismét szünet következik — ezúttal több mint egy évtizednyi —, és csak 1922. november 19-én folytatódik a Kolozsvárra átköltöztetett *Țara noastră*ban — a tizenharmadik szín ismételt újraközlésével. Ugyanígy jelenik meg 1923. február 11-én a tizenegyedik (esz-kimő) szín fordítása. Az utolsó szín fordítása csak az 1934-es kötetben jelenik meg, akárcsak a már említett londoni színnek, valamint a kilencedik (párzsi) szín második felének a szövege. Goga Madách-fordítása kronológiájának rögzítését azért tartottam szükségesnek, mert bár szinte egy kisebb könyvtárat kitevő irodalma van e nagyszabású fordításnak mind román, mind magyar nyelven, a fordítás, illetve az egyes részek megjelenése pontos „menetrendjét“ még a magyar nyelven megjelent Goga-monográfia kötetéből sem sikerül kihámozni az olvasónak.

Miként nem sikerült közelebbi adatokat megtudnom a Goga-lel Kolozsvár, Szentegyház (ma: Március 8.) utcai címzettjéről, ugyanúgy azt sem tudtam felderíteni, milyen megbízásból, kiknek a nevében, esetleg melyik lap vagy folyóirat képviselőjében kereste meg levélben (?) Gogát, és miféle antológia számára kért tőle Ady-fordításokat. Mindenesetre a kérés nem volt alaptalan, hiszen bátorításul szolgálhatott a szeptemberi, Ignotus-féle interjú közlése, mely szerint Goga „ő maga is fordít egy csomót“ Ady verseiből, továbbá az a tény, hogy — mintegy az interjúban nyilatkozottak megerősítésével — egy hónappal később, a *Țara noastră* 1922. október 15-i és 22-i számában egy-egy Ady-vers fordítása jelenik meg Goga egyik ismert álnevével (Styx) aláírva. Az október 15-i számban megjelent, A *krisztusok mártírja* (románul: *Martir*) című vers fordítását ugyan már 1909-ben is közölte Goga, de a két, egyenként 8-8 soros versszakból álló vers első fordításából csupán a versszakok utolsó sorát, tehát mindössze két verssort őrzött meg teljesen változatlanul az 1922-ben közzétett fordításban, s még az első fordításváltozat címét (*Martirul Christoșilor...*) is megváltoztatta. A 22-i számban közreadott, A *magyar Ugaron* (románul: *Ogorul unguresc*) című Ady-vers fordítása már mindenképpen első közlés.

Ma már lehetetlen megállapítani, hogy az Ignotus vagy a Goga túlzása volt-e az „egy csomót“ Ady-vers lefordítására utaló közlés az idézett interjúban, ugyanis aligha illik ez a megjelölés arra a mindössze hat versre, amelyet Goga Ady-tól lefordított. Az első két lefordított vers még Ady életében, 1909. március 1/14-én jelent meg a *Lucafáru*lban, G. szignóval: A *Halál-tó fölött* (románul: *Lacul morții*) és a már említett, A *krisztusok mártírja* címűek. A Révész Béla szerkesztette, 1937-ben Pozsonyban megjelent hasonmás-gyűjtemény, az *Ady-dokumentumok könyve* a Léda-hagyatékban megőrzött eredeti lapkivágat alapján tartalmazza A *krisztusok mártírja* első román nyelvű fordításának reprodukcióját. A lapkivágatot Bölöni György későbbi felesége, Itóka (eredeti nevén Marchișiu Otília) küldte Párizsból 1909. március 7-én a Riviérán időző Ady-nak e sorok kíséretében: „Küldöm a »Lucafárul-ból kivágott két versedet. Látod szegény rumuny atyámfiait milyen nagyon vágyódnak az irodalmi világhosság után. Téged most már valósággal

imádnak. Kértek írjak nekik egy tanulmányt a verseidről, sőt óhajtanák nagyon közölni a fényképet is. Na de mindenről szólunk egymással, ha visszatérsz Párisba [...]” Március 20-án pedig Ady írja Monte-Carlóból Budapestre Böllni Györgynek: „Itókatól kaptam levelet s [román] Ady-verseket.”

Az 1909-es és 1922-es közléseket követően még egy ízben jelennek meg Goga tollából Ady-fordítások. A Sextil Pușcariu vezetése alatt, Yves Auger, Lucian Blaga, Kristóf György és Oskar Netoliczka szerkesztésében Kolozsvárott megjelenő négynyelvű (francia, román, magyar és német) folyóirat, a *Cultura* első, 1924. januári számában öt Ady-vers román fordítását adja közre Goga, ezek: *Korán jöttem ide*, *A Hortobágy poétája*, *A krisztusok mártirja*, *A magyar Ugaron* és *A Tiszaparton* (román címük: *Târziu*, *Poet*, *Martir*, *Ogorul unguuresc* és *Ce caut?*). Az ötből tehát csak három az új versfordítás. A közlemény élén Goga néhány soros jellemzése olvasható Ady lírájáról, a szerkesztőség pedig lapalji jegyzetben értesít arról, hogy Goga ígéretet tett Ady művének részletes elemzésére a folyóirat valamelyik későbbi számában. A *Cultura* megjelenése a negyedik szám után megszűnt, és talán ez lehetett a fő oka a Goga ígérte hosszabb lélegzetű Ady-tanulmány csak sajnálható elmaradásának.

A kolozsvári román nyelvű Ady-antológia tervének számításba jöhető nyomait kutatva — a tárgyalt Goga-fordításokon kívül — három fordító hat Ady-vers tolmácsolása mindaz, amit a jelzett időszak közleményeiben fellelhettem: Vasile Al. George három (*A sorsom ellopója*, *Egy templom-alapító álma*, *Az én hadseregem*) és Isaia Tolan két versfordítása (*A nagy Kéz törvénye*, *Egy ócska konflisban*) a *Gin-direa* című folyóirat 1921-i évfolyamában, valamint Nichifor Crainic-tól az *Egy ismerős kis fiú* tolmácsolása alig néhány héttel a november elseji Goga-levél után, 1922. december 10-én a *Țara noastră*-ban.

Román fordításban megjelenő Ady-versekkel 1921–1922 folyamán még a nagyváradi lapokban találkozunk: a *Cele trei Crișuri* 1921-ben három (*Nem adom vissza*, *Közel a temetőhöz*, *A megátkozott ember*), 1922-ben két (*Vér és arany*, *Elillant évek szőlőhegyén*), a két nyelven megjelenő *Aurora* 1922-ben három Ady-vers (*A gazdagság álma*, *A Halál rokona*, *Agg Néző halála*) fordítását közli. Valamennyi tolmácsolója Iustin Iliesiu, akinek 1921-ben Nagyváradon megjelent műfordítás-kötetkéje (*Antologia poezilor moderni maghiari [Modern magyar költők antológiája]*) is tartalmaz néhány Ady-verset, 1922-ben pedig külön kötetben is kiadja Váradon, *Laura* címmel, tizennyolc Ady-vers fordítását (a már cím szerint felsorolt nyolc versén kívül a következők tolmácsolása szerepel a kis kötetben: *Akik mindig elkésnek*, *Hajó a ködben*, *Halk*, *bánatos szökés*, *Csak látni akarlak*, *Csak egy perc*, *Szegény*, *árva rigóim*, *Az elbocsátott légió*, *Öröm-város volt a hazám*, *A fontainebleaui erdőben* és *A Léda aranyszobra*).

Nem célom az Ady-versek román fordításainak enumerálása, csupán jelezni akartam, hogy az 1922 végéig felmutatható *huszonhét* versfordítással szemben már elérkezettnek látszott az idő, és ott munkált a szándék az Adyt költői nagysága révén méltán megillető reprezentatív versfordítás-kötet kiadására a legjelesebb román költők és műfordítók közreműködésének megnyerésével. Az első ilyen jellegű, kilenc műfordító összesen kilencvenkét versfordítását kötetbe gyűjtő román nyelvű Ady-antológia csak egy negyedszázaddal később, 1948-ban jelent meg. Ez a kötet azonban korántsem a betetőzést jelentette az Ady-versek románra fordításának, hanem tulajdonképpen ez volt az a *kezdet*, amelytől és ahonnan a román nyelvű Ady-versfordítások *menyiségi és minőségi* emelkedését valójában számítani lehet. Utoljára 1972-ben, Paul Drumaru 237 versfordítást tartalmazó Ady-kötetének megjelenésekor próbáltam összeszámlálni a románra lefordított Ady-verseket: a 370 verscím jóval több fordítást jelent, hiszen nem egy verset többen, olykat öten-hatan is lefordítottak. Azóta — elegendő csak az Ady-centenárium évének rendkívül gazdag termésére emlékeztetni — nyilván jelentősen emelkedett ez a szám, pedig már egymagában is nem kevesebbet jelent, mint hogy már kilenc évvel ezelőtt Ady Endre költői termésének *negyven százaléka* a román anyanyelvű olvasók számára is hozzáférhető volt.

Bár nem állnak rendelkezésemre pontos összehasonlító statisztikai kimutatások Ady-verseinek különböző nyelvű fordításairól, románra fordított verseinek összeszámlálása sem történt még meg, bibliográfiájuk sem készült el (az azóta elhunyt Réthy Andor 1962-es bibliográfiája még csak 269 verscímet ölelt fel), érzésem szerint Ady verseinek fordításirodalmában a román nyelvű a leggazdagabb, s ez a hét évtizedet immár meghaladott és a költői életmű ötven százalékához közelítő műfordítási teljesítmény nemcsak irodalmi-művészeti, hanem politikai súlyánál fogva is megérett arra, hogy — bibliográfiai számbavételén túl — monografikus felmérésén is gondolkozzunk.

Bustya Endre